تنزلات ستّہ

مصنّفہٗ

حضرت ملک العلما بحر العلوم مولانا عبد العلی قدس اللہ سرہٗ

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

سبحان الذی تنزہ عن کل نقص وتقیید وتقدس عن کل ما یتوہم فی الکائنات من تجدد فہو المحمود فی کل مظہر وہو المسعود فی کل مشہد ونشہد ان لا الٰہ الا ہو وان محمدا مظہرہ الاتم رسولہ وعبدہ صلوٰۃ اللہ وسلامہ علیہ وعلی آلہ وازواجہ واہل بیتہ واصحابہ اجمعین - اما بعد فیقول الفقیر الی اللہ الرحمٰن الرحیم عبد العلی ابن الواقف علی اسرار اللہ نظام الدین محمد الانصاری انی کنت صنفت رسالۃ عربیۃ فیما علیہ الصوفیۃ الکرام والاولیاء العظام من مسئلۃ وحدۃ الوجود وشہود الحق فی کل موجود مع بیان التنزلات الستۃ التی للذات فیہا ظہور وللعباد المصطفین فیہا للحق شہود ثم امرنی بان احرر رسالۃ فارسیۃ فی تبیان تلک المسئلۃ من امرہ مطاع والمخالفۃ عنہ لا یستطاع الذی اقرع فی قالب السخا والنوال والبس من الجود حلیۃ الکمال واعطاہ اللہ تعالی الخلق الکریم وجعلہ مورد عنایات الرحیم الامیر ابن الامیر النواب والاجاد محمد علیخان انور الدین خان بہادر عاملہ اللہ تعالی بالاحسان فامتثلت الامر ووجہت عنان التحریر الیہا وفض ختامہا بالاختتام - اللہم اجعلہا تبصرۃ لکل طالب مبتدٍ وتذکرۃ لکل منتہ وہا انا اشرع - بدانکہ ذات واجب سبحانہ تعالی عبارت است از وجود و وجود عین حقیقت وے است سبحانہ مراد نیست از وجود مصدری کہ مفہوم بودن است چہ ایں معنی انتزاعی است تعالی اللہ تعالی عن ان یکون ہذا المعنی عینہ بلکہ وجود عبارت است از حقیقتی کہ مصداق وجود مصدری است و بنفس ذات خود کافی است در موجودیت پس ذات حق سبحانہ نفس وجود است و در مرتبہ ذات خود مبری است از شوب کثرت و ماسوای وے کہ مسمی است بعالم شیونات و تعینات و مظاہر اوست سبحانہ وتعالی و او سبحانہ ظاہر است دریں شیونات و ساری است دراں نہ سریان حلولی و نہ سریان اتحادی و مثال ایں سریان سریان واحد است در اعداد کہ اعداد عبارت است از وحدات بلا زیادت پس عین واحد ظاہر

است در کثرت و ایں کثرت فی ذاتہا وجود ندارد و ایں کثرت موجود و ظاہر است بوجود ذاتِ وے سبحانہٗ کہ عین وجود است بلکہ وجود وے سبحانہٗ ظاہر است دریں کثرت۔ ہُوَ الاَوَّلُ وَالآخِرُ وَالظَّاہِرُ وَالبَاطِنُ سُبحانَ اللّٰہِ عَمَّا یُشرِکُون۔ پس ذاتِ واجب سبحانہٗ وجودِ مطلق است از ہر قیود حتیٰ کہ از قیدِ اطلاق نیز مطلق است و در مرتبہ ذاتِ خود نیست کلّی و نہ جزوی و نہ عام و نہ خاص و نہ واحد بوحدت زائدہ و نہ کثیر و نہ ہیچ وصفے زاید از اوصاف و او سبحانہٗ منزّہ و مقدّس است از تقییدات و در مرتبہ ذاتِ خود واحد است بمعنی آنکہ نیست شریک وے اصلا و اوست سبحانہٗ و تعالیٰ واجب الوجود بذاتِ خود و عالم عبارتست از تعینات و شیونات ایں ذات کہ وجودِ مطلق است پس او سبحانہٗ حق منزّہ است در حدِ ذاتِ خود و اوست مشبّہ در مظاہر کونیہ و ذاتِ حق سبحانہٗ و تعالیٰ را دو کمال اند۔ یکے کمالِ ذاتی کہ او سبحانہٗ تعالیٰ کامل است بذاتِ خود واجب الوجود است بذاتِ خود بلکہ عینِ وجود است و ہمانا است بذاتِ خود نہ بذاتِ خود غنی است دریں کمال از عالم کہ عبارت است از ماسوائے او از تعینات۔ و کمالِ دیگر کمالِ اسمائی۔ کہ عبارت است از متصف شدن ذات بصفاتِ ذات و بصفاتِ افعال و بصفاتِ فعلیہ و انفعالیہ و موسوم بودن باسما و اسم عبارتست از ذات مقیدہ بصفتے و اتصاف بایں صفات ممکن نیست مگر بعد ثبوتِ اعیان چہ علم بے معلوم متصوّر نیست و نہ قدرت بے مقدور و نہ خلق بے مخلوق و ہم بریں قیاس و اعیان چوں ثبوتِ علمی یافتند پیش از وجودِ عینی۔ پس علم بآں اعیان متعلق شد پس ایں معلومات حق سبحانہٗ و تعالیٰ را عالم گردانیدند چہ علم تابع معلوم است و ایں اعیان چوں باستعداداتِ خود تقرر و ثبوت یافتند علم بآنہا متعلق شد۔ بوجہے کہ بودند و ہمچنیں ایں اعیان مقدور و مراد شدند۔ و قدرت و ارادت بآنہا تعلق گرفت پس حق را قادر و مرید گردانیدند و بریں قیاس صفاتِ دیگر پس در کمالِ اسمائی غنا از ایں اعیان نیست و امّا اسمائے حسنیٰ خواہ تنزیہیہ اند یا تشبیہیہ پس ظہور آں بوجہے کہ احکام آں ظاہر میشود بے مجالی و مظاہر ممکن نیست پس ظہور آں اسما و با احکام موقوف بر وجودِ مظاہر است در خارج پس کمالِ اسمائی متصوّر نیست مگر بعد وجودِ عالم پس حق تعالیٰ اعیانِ عالم را موجود ساخت و مظہر اسمائے خود گردانید تا اسما و احکام اسما ظہور یابد و کمالِ اسما بر وجہِ کمال حاصل شود پس در ظہورِ اسما غنا نیست از وجودِ خارجی عالم و نیست غنی اللہ در مرتبہ کمالِ ذاتی چنانچہ حافظ شیرازی میفرماید شعر پرتو معشوق گر افتاد بر عاشق چہ شد ٭ ما بدو محتاج بودیم او بما مشتاق بود ٭ و شاہد است بآنکہ گفتہ شد ایں حدیثِ قدسی کُنتُ کَنزاً مَخفِیّاً فَاَحبَبتُ اَن اُعرَفَ فَخَلَقتُ الخَلقَ۔ اللہ تعالیٰ میفرماید کہ بودم من گنجِ مخفی در غیب پس دوست داشتم کہ معروف شوم و ظاہر گردم پس پیدا کردم خلق را تا مظاہرِ من و اسماءِ من شوند و ایں حدیث اگرچہ محدثان ضعیف گفتہ اند لیکن صحیح است نزد اہلِ کشف کہ صحیح کردند از جنابِ سیّدِ عالم صلی اللہ علیہ وسلم از آنچہ گفتیم ظاہر شد کہ حقیقتِ واجب سبحانہٗ وجودِ مطلق است و حقیقتِ حقائقِ ممکنات شیونات و تعینات اوست پس واجب ممکن نمی تواند شد و ممکن واجب نمی تواند شد و مطلق را وجوب لازم است و متعین را امکان و محال است کہ مطلق عین متعین گردد۔ بوجہے کہ اصلاً تغایر نماند و اطلاقِ مطلق باطل شود و نیز محال است کہ متعین عین مطلق گردد۔ بہ بطلانِ تغایر زیرا کہ تعین از متعین باطل و

زائل نمیشود اصلا در واقع اگرچه زائل میشود در شهود چنانکه سالک چون در مرتبهٔ فنا فی الله رسد تعین
مشهود وی نمی باشد و او غافل از تعین خود میشود و اما در واقع تعین مرتفع نمیشود - و نیز ظاهر شد که
حق سبحانه در کمال اسمائی غنی از عالم نیست اگرچه در مرتبهٔ کمال ذاتی خود مستغنی است و نیز ظاهر شد -
که او سبحانه حق منزه است در مرتبهٔ ذات و او ست سبحانه مشبه در مظاهر پس او ست جامع میان تشبیه
و تنزیه و نیست منزه محض بوجهی که قابل اوصاف تشبیه نباشد اصلا چنانچه اشعریه میگویند چه
تنزیه باین وجه تقیید است و نیست مشبه محض چنانکه مجسمه میگویند چه این تشبیه تحدید است و الله تعالی منزه
است از هر تقیید و تحدید - و او سبحانه مشبه است در عین تنزیه که او ست با تنزیه خود در مظاهر و منزه است
در عین تشبیه چه اعیان هالک اند و او ست موجود - پس مشبه به چیز باشد و در قرآن شریف نصوص دالّه
بر تشبیه کثیر اند از نصوص دالّه بر تنزیه و اشعریه درین نصوص کمر بر تاویل بسته اند و نص تنزیه را
بر آن قرینه گردانیده اند - شیخ اکبر شیخ محی الدین بن عربی قدس سره فرموده اند که مثل ایشان مثل کسی
است که ایمان آرد به بعض و کفر کند ببعض - نیز میگویند که عقل اتصاف او سبحانه باوصاف تشبیه
محال میداند - پس عقل قرینه است بر تاویل نصوص تشبیه - و شیخ اکبر میفرماید که عقل حکم میکند به ثبوت
رسالت رسل و صدق ایشان در اخبار بسبب دلالة معجزه و رسل کرام خبر داده اند به ثبوت صفات
تشبیه - پس می باید که این اخبارات نیز صادق باشد - پس ثبوت التشبیه لازم می آید بر عقل پس
باز ایا آوردن از احکام نصوص تشبیه از اغلاط عقل است پس اعتماد بر آن عقل نشاید و شیخ اکبر
قدس سره میفرماید در بیان تشبیه و تنزیه

فان قلت بالتنزیه کنت مقیدا + وان قلت بالتشبیه کنت محددا

یعنی پس اگر تو گوئی تنزیه فقط شوی قید کننده مر الله را در غیب یعنی منکر ظهور وی میشوی با وجود
آنکه الله تعالی خود را وصف کرده است ببودن وی ظاهر اگر تو بگوئی به تشبیه چنانچه مجسمه
گویند الله تعالی مجسم و مشبه است پس میشوی حد کننده الله تعالی را با وجودیکه الله تعالی حد ندارد
باز میفرماید - شعر

وان قلت بالامرین کنت مسددا + وکنت اماما فی المعارف سیدا

یعنی اگر قائل شوی بهر دو از تنزیه و تشبیه یعنی ببودن حق سبحانه منزه در عین تشبیه و مشبه در عین تنزیه
شوی مسدد در معرفت الهی و شوی تو امام و سردار در معارف الهیه - باز می فرماید - شعر

فمن قال بالاشفاع کان مشرکا + ومن قال بالافراد کان موحدا

یعنی پس کسیکه بگوید باشفاع یعنی شفاع بودن وجود یعنی وجودات متعدده و متباین اند حق را وجود
علیحده و ممکن را وجود علیحده - پس او مشرک است و شریک الله تعالی را گردانید و این شرک خفی
است - و کسیکه بگوید بواحد بودن و فرد بودن وجود که وجود نفس ذات حق است و واحد است و
کثرت مظاهر او منافی [illegible] نیست - پس آن شخص موحد [illegible] شعر

فایاک والتشبیہ ان کنت ثانیا * وایاک والتنزیہ ان کنت مفردا

لفظ ثانی یا صیغہ اسم فاعل است بمعنی ثنا کنندہ و یا بمعنی دوم یعنی باز دار نفس خود را از تشبیہ مطلق و اگر هستی تو ثنا کنندہ حق را و یا اگر هستی تو دوم کنندہ حق در وجود یعنی قایل تشبیہ باین طریق مشو کہ خود را یک موجود دانی و حق را موجود دوم مباین از خود و مشبہ بلکہ باید کہ قایل تشبیہ شوی در مظاہر مشبہ و باز دار نفس خود را از تنزیہ اگر باشی تو مفرد یعنی جدا کنندہ مر تنزیہ را از تشبیہ و بالجملہ باید کہ قایل شوی بتشبیہ در عین تنزیہ و بہ تنزیہ در عین تشبیہ ۔ باز میفرماید ۔ شعر

فما انت ہو بل انت ہو و تراہ فی * عین الامور مسرحا و مقیدا

یعنی پس نیستی تو عین آن حق چہ حق وجود مطلق است و تو مقید و متعین هستی چگونہ عین مطلق باشی بلکہ تو عین حق هستی بحسب حقیقت کہ حق متعین شدہ است در تو و می بینی حق را در عین موجودات مسرح خلاص از قید تعین و مقید بقید تعین یعنی ظاہر درین تعین فلا موجود ولا الہ الا اللہ ۔

و مولوی جلال الدین رومی قدس سرہ میفرماید ۔ شعر نا مصور یا مصور گفتنت * باطل آمد بی ز صورت رستنت * نا مصور یا مصور پیش اوست * کو ہمہ مغز است بیرون شد ز پوست *

یعنی اللہ تعالی را نا مصور و بی صورت گفتن تو یعنی منزہ گفتن تو باطل آمد ہمچنین مصور و ذی صورت گفتن تو باطل آمد بی خلاص شدن از صورت و نیست این گفتن تو از صورت خلاص شدن یعنی تنزیہ مجرد قول باطل است کہ این تنزیہ نیست حقیقۃ بلکہ تشبیہ مجرد است و تقید است بہ بودن وی بر صورت و تعین مجرد از امکان باین اجسام را در وجود ہمچنین تشبیہ مجرد قول باطل است کہ تقید وجود است بہ تعین اجسام ۔ نا مصور یا مصور یعنی منزہ و مشبہ گفتن پیش آنکس است کہ ہمہ مغز است بیرون شدہ است از پوست یعنی فانی فی اللہ گشتہ و باقی شدہ بہ بقاے حق و حقیقت امور برو مکشوف گشتہ کہ او تنزیہ میگوید در عین تشبیہ و تشبیہ در عین تنزیہ چنانچہ در ابیات سابقہ فرمودہ اند

ے از تو اے بی نقش با چندین صور * ہم مشبہ ہم موحد خیرہ سر * و منکران از متکلم و فلاسفہ گاہے ابطال آن باین وجہ میکنند کہ انچہ گفتہ شدہ است مخالف عقل است بدیہۃ عقل حکم می کند باستحالہ ظہور واحد در کثیر پس وحدت وجود راست نمیشود ۔ جواب آنست کہ عقل متوسط کہ مرتاض بحسب علوم باستدلالات عقلیہ است وحدۃ وجود و ظہور واحد را در کثیر محال میداند لیکن حکم این عقل اعتبار ندارد و استدلالات عقل خالی از اغالیط نیست ے پای استدلالیان چوبین بود * پاے چوبین سخت بی تمکین بود * و اگر عقل حقیقت و اقعی ہمہ امور را از استدلال خود یافتے حاجت بسوی ارسال رسل و انبیا نشدے ۔ و چون حاجت بعثت رسل و انبیا شدہ معلوم شد کہ عقل استدلالی قاصر است از درک اسرار الہیہ پس حکم عقل استدلالی لایق تعویل و اعتماد نیست و این حکم بدیہۃ مذکورہ حکم عقل نیست بلکہ حکم وہم از غلبہ اضلال شیطان است کہ او حکم باطل را بدیہی می نماید ۔ لہذا عقل استدلالی مشوش است درین حکم گاہے بہ بطلان ظہور واحد در کثیر حکم میکند و گاہے بہ تجویز آن

میکنند یعنی که این عقل حکم میکند بوجود ماہیۃ واحدہ که آنرا کلی طبیعی می نامند۔ در اشخاص کثیرہ پس کجا ماند بدیہیۃ استحالۂ ظہور واحد در کثیر۔ و امّا عقل کامل که منوّر بنور الٰہی است و تابع رسل کرام است و ایمان بانچه اخبار کردند رسل آوردہ است بے تاویل و علوم را از مشکوٰۃ رسل و انبیاء بکشف صحیح معاصد بکتاب و سنت میگرددو این عقل واجب الاتباع است۔ و این عقل ظہور واحد را در کثیر محال نمیداند بلکه او مشاہدہ این ظہور میکند و این را ثابت و واقع میداند۔ و منکران از متکلمین خاصۃً میگویند در ابطال که وحدت وجود و ظہور حق در کثرت ممکنات که مخالف شریعت غرّا است و شریعت حکم به بطلان آن میکند وجواب ایں آنست که شریعت آن نیست که متکلمان از آراء خود استمزاج کردہ اند اگر مخالف این آرا باشد پس ضرر نمیدارد بلکه شریعت آنست که اللہ تعالیٰ خبر دادہ است بر لسان محمد صلی اللہ علیہ وسلم و آن کتاب و سنت است و این وحدت وجود و ظہور واحد در کثیر مخالف کتاب و سنت نیست و نیست مخالف۔ مگر تاویلات متکلمان را که مر کتاب و سنت را است و سید الطائفہ جنید بغدادی قدس سرہ فرمودہ اند که علمنا ہذا مقید بالکتاب والسنۃ۔ یعنی علم ما که قوم صوفیہ ایم آنچه پس که از کشف حاصل است مقید است بکتاب و سنت و کتاب و سنت موید او ست و تائید کتاب و سنت ظاہر است از انجمله کلمۂ توحید است۔ لا الٰہ الا اللہ چه معنی متبادر بلا تاویل آنست که ہیچ الٰہی موجود نیست مگر اللہ پس ازاں لازم است که ہر چیز که آلہ ظاہر است عین اللہ است و آلہ عبارتست از معبود و معبود در لغت عبارتست از انکه پیش وے کسے متذلل شود و نیست موجودے که پیش وے موجود آخر متذلل نیست پس لازم آمد که ہر موجود عین اللہ باشد بحسب حقیقۃ پس معبود در ہر آلہ در حقیقت اللہ است که در وے ظاہر است اگرچه عابد از راہ حماقت ندانند و متکلمان در کلمۂ توحید تاویل میکنند باین وجه که نیست الٰہ حق که شرع اجازت دادہ باشد بعبادت آن موجود مگر اللہ پس اگر آلہ باطل که شرع اجازت بعبادت آن ندادہ باشد موجود باشد مضائقه ندارد و نه فہمیدند که این تاویل بعید محض است عبارت بجز آن دلالت ندارد و خصوص در بار و خطاب و نیز چون سید عالم صلوٰۃ اللہ و سلامہ علیہ و آلہ و اصحابہ فرمودند از کفار قریش که یک کلمہ است که اگر شمایان بصدق بگوئید مالک عرب و عجم میشوید۔ پس ابوجہل گفت آیا کلمۂ واحدہ است حضرت فرمودند صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بلے کلمۂ واحدہ است پس ابوجہل و دیگر حاضران از کفار قریش گفتند کلمۂ واحدہ را قبول میکنیم بلکه ده کلمه را پس حضرت سید عالم فرمودند بگوئید لا الٰہ الا اللہ۔ پس کفار مذکورین متنفر شدند و در تعجب ماندند و گفتند که کیف یسع الخلق الٰہ واحد یعنی چگونه وسعت خواہد کرد خلق را یک آلہ که خلق کثیر است و الٰہ واحد و واحد وسعت نمی کند که تعینات کثیرہ در وے حاصل شود و نیز گفتند اجعل الالہۃ الٰہا واحدا ان ہذا الشئ عجاب یعنی آیا گردانیدہ است محمد صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم آلہۂ کثیرہ را آلہ واحد و این شئ عجیب است و بعض ازاں کافران گفتند ما سمعنا بہذا فی الملۃ الاخرۃ۔ یعنی نشنیدیم ما یاں این که آلہۂ کثیرہ آلہ واحد باشد در ملت دیگر۔ پس باید که بنگرید درین قصه بعین انصاف که مخاطبان از کلمۂ توحید ہمیں فہمیدند که آلہۂ کثیرہ

بعین اللہ اند و در تعجب ماندند و اگر در فہم ایشاں می آمد کہ آلہ حق عین آلہ است نہ آلہ باطل پس تعجب چگونہ از آنہا صادر میشد۔ و مخاطبان اہل لسان بودند ہر چہ فہمیدند معنی لفظ ہموں بود و حضرت سید عالم انکار آں فہم نہ فرمودند۔ و نہ فرمودند کہ مراد از کلمہ آلہ حق است و ازیں جعل الآلہة الٰہا واحدا لازم نمی آید پس معلوم شد کہ معنی کلمہ توحید نفی جنس آلہ است مگر اللہ تعالیٰ و نیز بروز قیامت وقتیکہ کافراں خواہند گفت بتان او غیرہ معبود ہائے خود را کہ مایاں اینہا را کہ من دون اللہ اندمی پرستیدیم آں معبوداں خواہند گفت ایشاں کاذب اند دریں قول۔ پس حکم بکذب ایشاں نیست۔ مگر بجہت آنکہ ایں عبادت و پرستیدن در حقیقت عبادت حق بود کہ در محلی و تعین ظاہر بود۔ و عبادت ایں تعین نبود پس قول ایں کافراں کہ مایاں ایں تعینات را کہ سوائے اللہ اندمی پرستدیم کذب و بہتان است و ازینکہ گفتہ شد معلوم شد کہ ظہور حق واحد در تعینات و مظاہر کثیرہ عین شریعت است۔ حاشا کہ مخالف شریعت باشد و رسل صلوات اللہ علیہم از نوح و شعیب و صالح و ہود ہمہ دعوت نکردند مگر بسوئے اللہ کہ ظاہر در مظہر است چنانکہ اللہ تعالیٰ حکایت میفرماید کہ ایں رسل بقومہائے خود گفتہ اند۔ ان اعبدوا اللہ مالکم من الٰہ غیرہ۔ یعنی عبادت کنید اللہ را نیست الٰہی مر شما را غیر وے یعنی ہر الٰہی کہ شما بالوہیت آں گمان می کنید عین ذات وے است و ہموں معبود است در ہر محلے و در ہر تعین۔ پس ایں تعینات را بگذارید و عبادت آنکس بکنید کہ ظاہر است دریں تعینات و آں اللہ است و عبادت مظہر بگذارید و ایں آیت نص است کہ ہیچ الٰہی غیر وے نیست و متکلماں بر تاویل خود کمر بندند کہ مراد از آلہ آلہ حق است کہ بشرع عبادت آں ممنوع نیست و نہ فہمیدند کہ لازم می آید کہ ہمہ رسل صلوات اللہ علیہم در اول دعوات خطاب بکلام ماول کنند و ہیچ یکے از ایشاں گاہے بکلام صریح در مطلب نہ فرمایند و ایں را جائز نمی دارد مگر مفقود العقل و ایں ظاہر است و لیکن من لم یجعل اللہ لہ نورا فمالہ من نور۔ و نیز اللہ تعالیٰ فرمود۔ ہو اللہ فی السمٰوات و الارض یعنی ہموں اللہ در آسمانہا و زمین است و ایں آیت نص است در آنکہ اللہ تعالیٰ ظاہر است در سمٰوات و الارض ای در ہر مظہر و متکلماں رخش تاویل میرانند و می گویند کہ لفظ اللہ در آیتہ بمعنی معبود است یعنی اوست عبادت کردہ شدہ در سمٰوات و الارض و نہ فہمیدند کہ لفظ اللہ علم ذات واجب الوجود است و اطلاق در غیر معنی وے روا نیست و باوجود ایں چونکہ معنی آں شد کہ اوست معبود در سماوات و ارض۔ پس لازم آمد کہ ہر چہ معبود است در سمٰوات و ارض عین اللہ باشد و ایں موئید مطلوب ماست مگر آنکہ باز معبود را مقید بعبادت شرعیہ بکنند پس دریں صورت کلام الٰہی از جملہ الغاز میگردد۔ و نیز اللہ تعالیٰ میفرماید ہو الذی فی السمآء الٰہ و فی الارض الٰہ یعنی آں اللہ آنکس است کہ در آسمان الٰہ ماست و در ارض الٰہ است و ایں آیتہ نص است در آنکہ اللہ تعالیٰ عین ہر الٰہی است کہ در آسمان و زمین اند و متکلماں در تاویل خود کمر بستہ اند التفات بآں نباید کرد و نیز اللہ تعالیٰ میفرماید ان الذین یبایعونک تحت الشجرۃ انما یبایعون اللہ ید اللہ فوق ایدیہم یعنی

کسانیکه بیعت تو کرده اند بیعت نکردند مگر الله را پس معلوم شد که حضرت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم
عین الله بود - و صحابه در وقت این بیعت مشاهد الله بودند در رسول خدا صلی الله علیه وآله وسلم که
مظهر وے است باز تاکید فرمود الله این معنی را و فرمود که دست الله بر دست صحابه و مبایعین است
آنجا نبود مگر دست رسول سید عالم بر دست آن مبایعین پس معلوم شد که رسول عین الله بود در
مشاهدهٔ صحابهٔ مبایعین پس دست رسول صلی الله علیه وآله واصحابه وسلم دست الله است دریں مشاهده
و آیات و احادیث بسیار مؤید این معنی است که حق ظاهر است دریں مظاهر ممکنه لیکن ذکر آن مؤدی
بسوئے تطویل بود لهذا ترک کرده شد - **سوال** - اگر کسے گوید چون این محسوسات مرئی و غیر آن از
موجودات مظاهر و مجالی حق اند و با حق اتحاد دارند پس عبادت اینها مذموم و ممنوع نباشد که این عبادت
عین عبادت حق است پس میگوئیم در **جواب** که عبادت این مجالی و مظاهر بر دو گونه است یکے عبادت
آن متعین بما انه متعین است - پس این عبادت شرک است و ظلم عظیم است و انبیاء و رسل برائے
آن مبعوث اند که ازیں شرک باز دارند و عابد این متعین بما انه متعین خواه این متعین را باین حقیقت از الله تعالی
داند از جهل خود یا شیونات وے داند لیکن در نیت وے عبادت آن متعین خاص باشد و خواه این متعین را
اله حقیقی داند و خواه مقرب بسوئے اله حقیقی داند بهمه حال مشرک است و ظالم است بظلم عظیم و مخلد
در نار است و هرگز این شرک او مغفور نخواهد شد و دیگر وجه عبادت آنست که عبادت کند الله را که ظاهر است
دریں مجالی چنانچه سجده کند بسوئے این متعینات لیکن مقصود و منوی وے سجدهٔ الله ظاهر باشد بسجده
مظهر ممکن پس این مظاهر قبله عبادت وے تعالی شدند - پس باید دید که اگر شرع شریف قبله ساختن آن
مجالی را تجویز کرده چون کعبه پس عبادت بایں وجه روا است بلکه واجب و اگر شرع اجازت نداده است چون
صنم و غیر آن پس عبادت بایں وجه حرام است و مبعد از حق و مشاهدهٔ حق و سر دران آن است که اگرچه
ظاهر حق واحد است دریں مجالی لیکن در هر مجلی تعینے است که در مجلی دیگر نیست و هر تعین خواص
لازمه و عارضه دارد پس از لوازم بعضے تعینات آن است که قبله عبادت باشد که عبادت حق ظاهر دران
کرده آید و از لوازم بعض آنست که قبله عبادت نساخته شود عبادت دران نکرده آید و اگر کسے آن را
قبله عبادت کند مستحق عذاب و طرد باشد و همچنیں هر اعمال مکلف اگرچه از شیونات حق اند لیکن از لوازم
بعض اعمال و تعین آنها آنست که عامل بآن اعمال مستحق ثواب و رضائے حق و قرب الی الله باشد و
لوازم بعض آخر و تعین آنها آنکه عامل بآن اعمال مستحق عذاب و غضب حق و بعد عن الله باشد و شریعت
حقه تفصیل آن بوجه اتم بیان فرمود پس گرفتن میزان شرع در اعمال ضروری و لازم است و چون
تفصیل خواص اعمال بوجه مذکور بدون ابانت شرع ممکن نبود الله تعالی از رحمت خود ارسال رسل نمود
تا نفع اعمال و ضر اعمال بیان فرماید و این کلام که گفته شده است در اثنائے مقصود واقع شد الحال
باز میگردیم بانچه در صدد بیان آن بودیم - پس بدانکه ذات الله تعالی وجود محض است معرا است از جمیع
اوصاف عارضه و نیست در مرتبهٔ ذات خود موجود بمعنی ما قام به الوجود بلکه او سبحانه در مرتبهٔ ذات خود

نفس وجود است و موجود بنفسہ است نہ بعروض وجود کہ وصف انتزاعی است و نیست در مرتبۂ ذات خود معدوم و این ظاہر است بلکہ او واجب الوجود است در مرتبۂ ذات خود کہ قابلیت عدم ندارد بجہت آنکہ خود وجود است و ہیچ صفتے از صفات چون علم و قدرت و خالقیت و رازقیت و غیر آں در مرتبۂ ذات نیست بلکہ ذات او سبحانہ نفس وجود مطلق است و حاضر است ذات او نزد او و او دریں مرتبہ باکمال ذاتی خود است از وجوب و استغنا و دریں مرتبہ غنی است از عالم و ادراک احدی باین مرتبہ نمی رسد و ہم نمی یابد کسے دریں مرتبہ و آنچہ حضرت خواجہ حافظ شیرازی رحمۃ اللہ علیہ میفرماید ؎ عنقا شکار کس نشود دام باز چیں اشارتست باین مرتبہ و جناب قدوۃ صدیقین بعد از انبیاء و مرسلین امام اولیاء مقربین خلیفۂ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وآلہ وسلم ظاہراً و باطناً بالتحقیق امیر المومنین و امام الصادقین ابوبکر صدیق رضوان اللہ علیہ فرمودہ العجز عن درک الادراک ادراک یعنی عاجز بودن از رسیدن ادراک بمرتبہ ذات اللہ سبحانہ ادراک است یعنی بذات وے سبحانہ ادراک رسیدن محال است پس اعتراف بعجز ہمیں ادراک است و کمال معرفت مقتضی عجز است در حدیث شریف واقع است کہ ان للہ سبحانہ حجاباً من نور و ظلمۃ یعنی ذات اللہ را حجاب است از نور و ظلمت مراد از نور اوصاف جمالیہ و اوصاف فعلیہ اند و از ظلمت اوصاف جلالیہ و اوصاف انفعالیہ یعنی ذات او سبحانہ کہ غنی مطلق است و وجود مطلق است مستور در ستر صفات است و محجوب بحجاب نعوت است ہرگز ظاہر نشود پیش انسان و نہ پیش ملائک مقربین **شعر**

ای برتر از خیال و قیاس و گمان و وہم ⁂ وز ہرچہ گفتہ اند شنیدیم و خواندیم

و این ذات را کہ وجود مطلق است و باکمال ذاتی خود است و در پردۂ غیب است غیب الغیب خوانند و این ذات را ظہور است در مجالی و مدارک و مشہود میشود مر عارفاں را در مجالی و این مجالی تعینات و شیونات ذات اند کہ غیر متناہیہ اند لیکن کلیات این مراتب شش اند لیکن دو مرتبہ از آنہا کہ تعین اول است و ثانی کہ تعدد را دریں ہر دو راہ نیست و ہر تعینے کہ مفروض میشود ہمہ تحت آں دو مرتبہ است و شرکت را دریں دو مرتبہ راہ نیست و باقی چہار مراتب تحت آں ہر چہار انواع و اجناس و اشخاص اند بے شمار و ظہور ذات دریں مراتب و تعینات برائے اتصاف بکمال اسمائی است ۔ **مرتبۂ اولیٰ** :۔ تعین اول و آں عبارت است از ذات حق کہ متعقل است ذات خود را و عالم را علی الاجمال بحالتیکہ عالم متحد است با ذات و صالح است مر ظہور عالم را و ہیچ امتیاز و انجیا نہ از ذات ندارد و متصف است بنعوت و اسماء و تمامہا علی الاجمال بوجہے کہ سمیع از قدیر مثلاً ممتاز و متمایز نباشد و این ذات احدیت محض است تکثر را دراں راہ نیست نہ اعتباری و نہ حقیقی ہمہ ممکنات ہنالک اند دریں مرتبہ و ہمہ صفات و اسماء متصل و مندرج اند دریں مرتبہ و این مرتبہ را غیب اول ہم نامند چہ ذات از مرتبۂ غیب الغیب دریں مرتبہ ظہور کردہ است اولاً و او غیب است مگر از ذوی البصیرۃ والوقادۃ و مؤید بہ تائید الٰہی کہ رسیدہ اند بکشف حقائق و بعض این مرتبہ را عماء ہم نامند

[illegible] ثانیہ تعین ثانی است وآں عبارت است از ذات مستجمع مرجمیع صفات و اسماء کلیہ و
[illegible] علی التفصیل باین وجہ کہ متمیز شود ہر اسمے پس سمیع متمیز گرد و از قدیر و قدیر از علیم و دریں
[illegible] اعتبار [illegible] پیدا شده [illegible] عبارت است از ذات متصفہ بہ صفتے و کمال اسمائی ہو یدا شد
و این ہما [illegible] متعدد [illegible] اند لیکن چونکہ عین واحد است ہر اسمے از ذات تعبیر می تواند شد و
[illegible] تعبیر [illegible] و توصیف ہر اسمے بدیگرے صحیح است چنانکہ گفتہ میشود ہو اللہ الرحمٰن
الرحیم [illegible] علم تفصیل باعیان ممکنات علی التفصیل و التمیز حاصل است
[illegible] اللہ تعالیٰ [illegible] اعیان ممکنات ثبوت علمی پیدا کردند و ایں اعیان کہ در مرتبہ علم ثبوت دارند
اعیان ثابتہ [illegible] ایں علم خلاق عالم است کہ اللہ تعالیٰ ایں عالم را مطابق آں علم پیدا نمود
[illegible] نیاب و طریق ایجاد ایں است کہ چوں ارادہ اللہ سبحانہ متعلق میگردد یعنی
از اعیان آں عین را مخاطب ساختہ میگوید کن بکلامیکہ منزہ است از حرف و صوت پس آں
[illegible] امتثال می نماید و متکون میگردد عقب ایں قول بلا تراخے و ہر عینے را از اعیان استعداد خاص است
[illegible] در زمان تعین و اتصاف باوصاف خاصہ یعنی ہر عین را امکان وجود نیست بنظر ذات وے
مگر آنکہ متصف باں اوصاف خاصہ باشد۔ چنانچہ عین افضل الصدیقین ابوبکر صدیق صالح نیست
مگر آنکہ در خارج موجود گردد متصف بصدیقیت و دیگر مقامات ولایت و عین ابوجہل صالح نیست
مگر باتصاف بکفر و ہر عین از اعیان مظہر اسمے است از اسماء اللہ و آں اسم رب آں عین است
و اللہ تعالیٰ چونکہ جواد مطلق است افاضہ وجود نمیکند مگر بحسب قابلیت و استعداد ہر عین پس
[illegible] تفاوت کہ بعض اشخاص راست از شامت استعداد وے و قصور در عین وے است کہ صلاحیت
[illegible] تفاوت و ایں قصور در مفیض نیست بلکہ قصور مفاض علیہ است اینست
[illegible] حیب از ممکن متمیز گشت چہ ذات متصفہ باصفات کمالیہ واجب
[illegible] حضرت علمیہ ممکن اند و دریں مرتبہ دو حقیقت متمیز شدند۔ یکے ذات
[illegible] الہیہ۔ و دیگر حقیقت متصفہ باصفات کونیہ حقیقت اولیٰ واجب و الٰہ است
[illegible] است و ایں بخلاف تعین اول است کہ آں مرتبہ احدیت جمیع اوصاف
الہیہ [illegible] احدیت [illegible] اسما است و جمیع اسماء و اوصاف الہیہ و کونیہ در مرتبہ تعین اول
[illegible] اند۔ اصلا [illegible] آں مرتبہ بلکہ احدیت محضہ است لہٰذا تعین اول را باحدیت نام
[illegible] و ایں تعین ثانی [illegible] احدیت و عین ثابتہ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم مجمع جمیع اعیان است
[illegible] تعین ثانی ہر دو مرتبہ الہیہ اند و مرتبہ ایں مرتبہ مراتب ممکنہ کونیہ
[illegible] گشتہ و آں حقیقتے است کہ صالح است مر ظہور حقائق
[illegible] ہر موجود می شوند دریں ہا چوں اسم رحمٰن متوجہ شد بسوئے
[illegible] کائنات نفس بے کیف نمود و ایں ہا متحقق شد۔ پس ایں

هبا عین نفس رحمانی است و این هبا مظهر رب است که ظاهر شد رب درین هبا و یک اعرابی با صرار سوال کرد از سید عالم صلوات الله وسلامه علیه و آله واصحابه که این کان ربنا قبل ان یخلق السموات والارض یعنی کجا بود رب ما پیش از پیدا کردن آسمان و زمین یعنی قبل پیدا کردن عالم۔ سید عالم فرمود کان فی عماء ما فوقها هواء وما تحتها هواء۔ یعنی بود رب ما در عما که نیست فوق آن هوا و نه تحت آن هوا و مراد از هوا عالم امکان یعنی رب در مظهر عما بود که فوق او ممکنے نه بود و نه تحت او ممکنے بود و در تعبیر هوا از ممکن ترشیح است چه عما در لغت سحاب رقیق را گویند و اینجا مراد مظهرے است که گفته شد و امام احمد بن حنبل قدس سره در شرح این حدیث فرموده یعنی کان الله لم یکن معه شئی یعنی بود الله تعالی در مظهر عما و هیچ از ممکنات با وے نبود و شیخ الاسلام عبد الله انصاری رح گفته اند این کلام جامع است مراتب را۔ المرتبة الثالثة مظهر ارواح است که این تعین مجرد است از مواد و عوارض اجسام و الوان و اشکال و قابل ادراک خود و اغیار را است و قابل اشارت حسیه بذات خود نیست و این ارواح بر دو قسم اند قسمیکه با بدان تعلق ندارد و تعلق تدبیر و تصرف و قسمی دیگر اند که با بدان تعلق دارند چنین تعلق و از قسم اول قسمے اند که هائم اند در مشاهده حق سبحانه تعالی از خود خبر نه دارند و نه از دیگرے قسم اند در مشاهده جمال حق سبحانه و غرق اند در بحر مشاهده حق و این قسم را تعبیر در کتاب و سنت بملاء اعلی رفته و نامیده میشوند بملائکه مهیمه و اینها مامور بسجود آدم نشده اند چه تکلیف فرع شعور است چون اینها شعور ندارند مکلف بسجود چگونه شوند چنانچه اشاره میکند بسوے این که گفته شد این آیه که در خطاب ابلیس وقتیکه ابلیس ابا آورد از سجود آدم علیه السلام۔ ما منعک ان تسجد لما خلقت بیدی استکبرت ام کنت من العالین۔ یعنی چه چیز منع کرده است ترا ازین که سجده کنی آن شخص را که پیدا کردم بدو دست خود آیا تکبر کردی تو یا آنکه بودی از ملائک عالیه که مامور بسجود نیستند و در حدیث قدسی واقع است ان ذکرنی فی ملا ذکرته فی ملا خیر منهم۔ یعنی اگر یاد کند بنده مرا در ملائی یاد کنم من آن بنده را در ملائی که بهتر است از آن ملائکه یاد کرده است بنده در آن ملا۔ بدانکه الله تعالی پیدا ساخته وجود بخشید اوّلا در عما این ملائکه مهیمه را که گفته شد و بعد از آن لاکه پیدا نمود ملکے را مکنون ساخت و در آن ملک علم مرتبه کائن شود تا احوال اهل جنت و جنت و اهل نار و نار و در لوح شدن ثبت نام این ملک عقل اول و عقل کل است در لسان اهل تصوف و در لسان شرع نام وے قلم اعلی است و … این ملک ملک دیگر است که در آن افاضه مر تفصیل این علوم را میکند و این ملک تحتانی را … می نامند اهل تصوف در لسان شرع لوح محفوظ و این لوح محفوظ است از تغیر و تبدل و … است درین لوح محفوظ است و ثابت است باثبات آن قلم که عقل کل است و … دیگر که آنها را علم قدرے از کائنات داده شده و در آنها مکنون ساخته چون علم کائنات … آن همه ملائکه اقلام اند افاضه میکنند بر ملائکه دیگر که تحت ایشان است و این ملائکه الواح

انده گاہے چنیں اتفاق افتد کہ یک حکمے در لوحے ازیں الواح ثبت میکنند و مدت آں حکم ثبت نمیکنند
بحسب ظاہر معلوم میشود کہ ایں حکم باقی است بعد ازاں چوں آں مدت منقضی شد بار آں حکم
محو کردہ میشود و ضد وے ثبت کردہ میشود اما در لوح محفوظ ایں تغیر و تبدل را راہ نیست و چوں حکم
مدت ما شاء اللہ تا وقت محفوظ است در لوح محفوظ اللہ تعالیٰ میفرماید۔ لکل اجل کتاب یمحو اللہ
ما یشاء و یثبت و عندہ ام الکتاب یعنی ہر مدت را یک کتابیست آں مدت در روے مکتوب
میکند اللہ تعالیٰ چیزے را کہ میخواہد و ثابت میدارد چیزے را کہ میخواہد یعنی در الواح چیزے
را محو میکند بعد انقضائے آں اجل و ثابت مینماید چیزے را در مدت وے و ہست نزدیک اللہ تعالیٰ
ام الکتاب و آں لوح محفوظ است از محو و اثبات جدید و مراد از ام الکتاب نفس کل است کہ آں
لوح محفوظ است و آں محو نیست و محل محو و اثبات الواح دیگر اند۔ چنانکہ گفتہ شد و متصل و متلو ازیں
ملائکہ مہیمہ و عقل کل و نفس کل ملائک دیگر اند صف بصف واقف اند در مراتب خود با دریں جوہر
عما مامور اند بخدمات و ممتثل اوامر حق اند سبحانہ۔ چنانکہ اللہ تعالیٰ میفرماید حکایۃ از ملائکہ و ما منا
الا لہ مقام معلوم۔ و نیست یکے از ما مگر آنکہ او را مقام معلوم است کہ تجاوز از آں ممکن نیست و در
صف اعلیٰ بعد عقل کل و نفس کل ملائکہ مقربان اند چوں جبریل و میکائیل و ہمہ ملائک منتظر امر
اند تا امتثال در زند و نشأۃ ایں ملائکہ آبی است از عصیان امر حق بعد آنہا در جوہر عما ملائکہ طبیعیہ
ہستند موکل اند باتمام اسما علویہ از سماویہا و اسمائے سفلیہ از ماتحت و ایں ملائکہ ہم عصیاں نمی کنند امر
حق را و مشتغل اند بخدمات کہ مامور اند باں خدمات و اینہا بجہت عالم علوی و سفلی اند و در ایشاں بعضے برائے
اشیا تولید و تغذیہ و دیگر امورات کہ تعلق دارند از بدن انسان و بعضے برائے کتابت اعمال و اینہا از جملہ
اقلام اند و اینہا کرام اند بنص و ایں الواح محل محو و اثبات است و عصیان کہ اینہا مینویسند عنایت
الٰہیہ محو می سازد و بعض با آخر امر محو کنند انسانرا و ہر ملک از ملائک مذکورہ مسبح مر اللہ تعالیٰ راست
باسمائے تنزیہ و ایشاں را خبر باسمائے تشبیہ نیست اصلاً و ہر واحد تسبیح میکند باسمے کہ مظہر اوست و ایں
ملائک طبیعیہ اگرچہ وجود اینہا بعد عالم شہادت است لیکن بسبب لطافت و قرب ایشاں از عالم جبروت
کہ کثرت تعین ثانی است در مرتبہ ثالثہ شمردہ شدہ و از ارواح متعلقہ با بدان نفوس فلکیہ اند و نفوس
شیطانیہ و جنیہ و نفوس شیطانیہ مظہر اسم مضل اند۔ آنہا تسبیح باین اسم میکنند و کمر بندند در اضلال خلق
اند کہ مقتضی نشأۃ آنہا ہمیں است و از ارواح متعلقہ با بدان روح انسانیہ است و ایں لطیفہ
الیست از لطائف الٰہیہ کہ علم ہمہ اشیا در ان مکنون است و بالفعل است و مظہر ظہور تعین
ثانی بر وجہ کمال و مشابہ است بعقل اما افضل است از عقل کل کہ در عقل کل علم مکنون آں ہا در یکے
کہ واقع شوند تا روز حشر و در روح انسانی ہمہ اشیا مکنون است بر نہجے کہ در تعین ثانی بودند ایں۔
روح انسانی اگرچہ امر وحدانی است لیکن متعین میشود بتعینات کثیرہ و ایں متعینات ارواح حیوانیہ
اند کہ در ہر یک فرد انسانی ہمیں یک روح حیوانی ساری است و ایں روح حیوانی جسم لطیف است

بشکل بدن انسانی وساری است بتمامه در بدن بوجهی که هر جزو وی [illegible]

آله متحد است هر جزو از روح حیوانی در هر جزو از بدن بنوعی از اتحاد که مجهول [illegible]

جناب شیخ محب الله اله آبادی قدس سره فرموده اند ارواحنا اجسادنا اجسادنا ارواحنا متلذذ و متالم

همین روح حیوانی است که متعین است اما روح انسانی با قطع نظر ازین تعینات در مرتبه وحدت خود منزه

است از الزنیت فی الحجا [illegible] روح حیوانی را که متعین خاص

است بر لب قرار داده اند مر روح انسانی را که مجرد از تعین است و مطلق است بجهت آنکه این مطلق

را وجود و ظهور نیست مگر درین مقید و آنچه گفته شد همین مراد مولوی جلال الدین رومی قدس سره است

از قول وی – **شعر** – تفرقه در روح حیوانی بود ❊ نفس واحد روح انسانی بود ❊ یعنی تفرقه و امتیاز

درین روح حیوانی است که متعین است و اما روح انسانی در مرتبه ذات خود با قطع نظر ازین تعینات

نفس واحد است کثرت را دران راه نیست و روح حیوانی که گفته شد جوهر لطیف است و ابدی است

بعد موت معدوم نمیشود و نیست موت عدم بلکه موت عبارتست از تفریق اجزا که این روح از بدن

جدا شده خارج میشود و متصور بصورتی از صور مثال منفصل میگردد و در قبر مسئول عنها میشود و سائل

دو ملک اند که نام شان منکر و نکیر است چنانکه شریعت حقه بیان آن فرموده بتفصیل و اما آنکه

فلاسفه گویند که روح حیوانی جسم بخاری است معدوم میشود وقت موت پس این جسم بخاری دیگر است

و آن روح حیوانی نیست که کلام ما در واست و تفاضل در افراد شان از جهت تفاضل درین روح

است پس انسان کامل این روح را باز داشته است از تلذذات نفسانیه و در شهود وی این تعین

فانی گشته و حقیقت آنکه لطیفه الهیه است مشهود ساخته عالم بکلیته و اطلاق آن شده و آنچه منقول

است از شیخ صدر الدین قونوی قدس سره که ارواح اولیا کلیه اند پس معنیش آنست که اولیا بکلیته

ارواح واقف عالم اند – لیکن در معرفت الهیه اولیا مختلف اند بحسب مراتب خود معرفت آنها را حاصل

است و سر درین آنست که این روح اگرچه فی حد ذاته واحد است و کامل لیکن هر تعین را خواص و

لوازم اند که تعین دیگر را نیستند پس در بعضی تعینات در اسفل السافلین می انند و آن متعین گرفتار

جهل می گردد و در بعضی تعینات با علی علیین میرسد و کامل در معرفت الهی میشود لیکن متعینات در

معرفت و علم مختلف اند بحسب استعدادات خود که از تعین حاصل است آنها را بعضی در کمال مقصود

اند و بعضی در کمال دون آن و بعضی کم ازین دون و هم برین قیاس کامل و ناقص و متلذذ و متالم همان

روح انسانی است لیکن درین متعینات بشرط تعین و روح سید عالم محمد مصطفی صلی الله علیه و آله و

اصحابه وسلم روح اعظم در هر موطن متصف بعلم اتم است و این روح در عالم ارواح نبی مبعوث شده

بسوی ارواح آخر خواه ارواح انبیاء دیگر خواه ارواح اولیا خواه ارواح ناقصان همه ارواح

ایمان بنبوت روح محمدی آوردند و اقرار کردند در عالم ارواح و روح محمدی کلی از همه ارواح عهد و

میثاق گرفت که بعد آمدن در عالم عناصر مطیع گردند همه ارواح آن عهد و میثاق

گواہی دادند و ایں است معنی قول وے صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم کنتُ نبیّاً و آدم بین الرّوح والجسد و حدیث لو کان موسیٰ ابن عمران حیاً ما وسعہ الّا اتباعی یعنی اگر موسیٰ ابن عمران زندہ بودے دریں زمانہ وسعت نشدے او را مگر آنکہ اتباع من کند نیز بجہت ایں است کہ سیّد عالم صلی اللہ علیہ و آلہ واصحابہ وسلم نبی مبعوث بسوئے وے بود پس بعد ملاقات البتہ متبع می شد مر سیّد عالم را۔ چنانکہ در عالم ارواح متبع شدہ بود چہ او علیہ السّلام از عصیان معصوم است و بہمیں سبب کہ سیّد عالم صلوٰت اللہ علیہ و آلہ نبی مبعوث بود وقت ظہور روے در ارواح و ہمہ از امت وے بودند ہمہ انبیاء در روز قیامت زیر لوائے وے صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم خواہند بود۔

المرتبۃ الرّابعۃ عالم مثال است و آں عالمے است بین بین میان عالم ارواح و عالم شہادت و ایں عالم بسبب لطافت خود مشابہ عالم ارواح است و بجہت ممتد بودن مثل امتداد اجسام مشابہ عالم شہادت پس ایں عالم برزخ است میان ارواح و شہادت۔ و ایں بر دو قسم است۔ یکے آنکہ دراد راک آں قوت متخیلہ شرط است دوّم دیگر آنکہ در ادراک آں قوت متخیلہ تعقل وے شرط نیست و قسم ثانی را مثال منفصل نامند۔ و ایں عالم لطیف است موجود است بے تعقل و اختراع و در ایں عالم متجسد میشوند ارواح و دریں عالم بود کہ جبرئیل نازل میشد بصورت دحیہ کلبی بر سیّد عالم صلوات اللہ وسلامہ علیہ و آلہ واصحابہ و دریں عالم مرئی میشوند خضر علیہ السلام و غیر وے از انبیاء و اولیاء علیہم السلام و اولیاء متصور بجسد مثالی شدہ ظاہر میشوند بر کسیکہ خواہند ظہور خود بر وے چنانچہ حضرت امیر المومنین عمرؓ ظاہر شدہ بود بر ساریۂ ابن زنیم۔ و قصہ اش آنست کہ حضرت امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ ساریہ را فرستادہ بودند برائے غزا بر کافراں۔ چوں بغزا مشغول شد کافران منہزم شدہ فرار نمودند بسوئے جبل و ساریہ خواست کہ تعاقب آں کفّار نماید و در جبل آنہا خداع کردہ بودند و ایں واقعہ منکشف گشت بر امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ و امیر المومنین در مدینہ مطہرہ بر منبر بودند بروز جمعہ در اثنائے خطبہ فرمودند یا ساریۂ ابن زنیم الجبل الجبل و بر ساریہ صورت امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ حاضر شد و ساریہ مشاہدہ کرد و ایں آواز شنید پس با بودن جسد عنصری حضرت امیر المومنین عمر رضی اللہ عنہ در مسجد مدینہ مطہرہ مسعود بجسد مثالی شدہ حاضر شد نزد ساریہ و ایں تجسد در عالم مثال منفصل بود و عزرائیل علیہ السّلام کہ میت را وقت موت مشہود میشود دریں عالم است و بعد موت چوں روح از بدن جدا می شود دریں عالم متجسد میشود دریں عالم است۔ سوال منکر و نکیر و نیز دریں عالم است راحت و لذت ذوات در قبر کہ حاصل میشود ہمچنیں عذاب قبر۔ اعاذنا اللہ منہ۔ دریں عالم است قال اللہ تعالیٰ حتّیٰ اذا جاء احدہم الموت قال رب ارجعون لعلّی اعمل صالحا فیما ترکت کلا انہا کلمۃ ہو قائلہا ومن ورائہم برزخ الی یوم یبعثون۔ یعنی وقتیکہ آید یکے از ایں کفّار را موت و آں موقعیت کہ بیند جائے خود از نار خواہد گفت آں کافر میت کہ اے رب رجوع کن مرا بسوئے حیات دنیا شاید کہ عمل کنیم عمل صالح در آں چیز کہ ترک کردم در آں عمل صالح چگونہ ایں رجوع خواہد شد کہ ایں کلمہ ایست کہ آں میت قائل آں کلمہ باشد یعنی کلام بے فائدہ است حجاب

نخواہد شد و مشتمل بر کذب است کہ میگوید کہ لعلّی اعمل صالحاً چنانچہ آیۂ دیگر شاہد است برآں ولو رُدّوا لعادوا لما نہوا عنہ۔ یعنی اگر مردود شوند بسوئے دنیا ہر آئینہ عود خواہند کرد چیزے راکہ نہی کردہ شدہ اند یعنی نشاۃ ایشاں صالح نیست مگر کفر و عصیاں را و قولہ تعالیٰ من ورائہم برزخ۔ یعنی پیش آں موتے برزخ است کہ دراں عذاب خواہد شد بر کافراں تا وقتیکہ مبعوث شوند در قیامت و مراد از برزخ ہمیں عالم مثال منفصل است و بعد قیامت چوں حشر اجساد شود ہمیں بدن عنصری محشور شود ایں بدن لطیف گردد و بدن مثالی شود و دریں عالم اہل جنت متلذذ شوند بصور اعمال خود و اہل نار معذب بصور اعمال خود و حقیقتش آنست کہ اعمال مکلفین اگرچہ اعراض اند دریں عالم لیکن حقائق آں جوہر شدہ باقی می مانند در مثال منفصل پر اعمال حسنہ جناں و حور و قصور شدہ باقی می مانند و اعمال سیئہ مثل زنا اگرچہ عرض است و ملذ است دریں عالم لیکن حقیقتش نار محرق و مولم است در آں عالم و بسبب انغماس در غواشی بدنیہ ملذ می نماید و ایں جہل مرکب و غلبۂ نفس و شیطان است در آں عالم کہ حیوۃ حقیقی است محرق و مولم است اللہ تعالیٰ میفرماید مر کفار را۔ ہل تجزون الا بما کنتم تعملون۔ یعنی جزا نداده خواہید شد مگر آنچہ عمل میکنید و ایں نص است براینکہ عمل عین جزا است۔

قسم اوّل کہ در ادراک وے قوت متخیلہ شرط است۔ پس موجود میشود از تعقل قوت متخیلہ در آں عالم و مشہود دیگر دو چنانچہ صور در خواب دیدہ میشود پس ایں صور گاہے مناسب حقائق موجود می باشد و ایں رؤیا معبر نیست بلکہ ہرچہ مشہود شدہ ہماں واقع میشود و حضرت جناب ام المومنین عائشہ صدیقہ رضی اللہ عنہا فرمودہ اند اوّل چیزے کہ با بتدائے وحی می آمد بر رسول صلی اللہ تعالیٰ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم رؤیائے صادقہ بود در خواب پس نبود آنحضرت کہ دید چیزے را در خواب مگر آنکہ مانند روشنی فجر یعنی ہرچہ می دید ہماں واقع میشد و ایں حال آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم را پیش از رسالت و نزول ملائک بود گاہے ایں صور اگرچہ مناسب حقائق موجود اند لیکن مطابق بحسب بادی رائے نمی باشد و ایں رؤیا معبر است و در حقیقت مشہود آں چیز است کہ معبر است لیکن مصور است بصورت مرئیہ چنانکہ حضرت سید عالم صلوات اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم علم را بصورت لبن دیدہ بود چنانکہ امام بخاری روایت کردہ کہ حضرت سید عالم صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم فرمودند کہ در خواب شیر آوردہ شد و نوشیدم تا آنکہ سیر شدم و باقی بعمرؓ دادم۔ حاضراں پرسیدند کہ تعبیر آں چیست سید عالم صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم فرمودند کہ تعبیر آں علم است و چنانچہ حضرت سید عالم صلوات اللہ علیہ و سلامہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم ایمان را بصورت قمیص دیدہ بودند امام بخاری روایت کردہ کہ سید عالم صلی اللہ علیہ و آلہ و اصحابہ وسلم فرمودند کہ در خواب بر من عرض کردہ شدند مرداں کہ برآنہا قمیص ہا بود۔ بعض قمیص ہا داشت تا ثدی۔ و بعض تا کمر و بعض تا ساق و عمرؓ را دیدم کہ قمیص دراز تا زیر پا بود حاضراں عرض کردند کہ تعبیر آں چیست سید عالمؐ فرمودند کہ تعبیر آں ایمان است و ازیں معبرات رؤیا حضرت ابراہیم علیہ السلام بود کہ دیدہ بود ابن خود را کہ اسحاق است بر قول مکشوف شد او لیا ذبح میکنم و تعبیر آں ذبح کبش بود و

کبش بصورت اسحاقؑ نمودار شده بود۔ **المرتبة الخامسة** عالم شهادت واین عالم اجسام
است ودرین جوهر هبا بعد عقل کل ونفس کل هبا پیدا شد وطبیعت وهبا مادهٔ اجسام وطبیعت موثر در اجسام
باذن خالق پیدا شد و مطابق [illegible] نفس کل ثبت شده از افاضهٔ عقل کل واین هبا اوّلا قبول استعداد
جوهری کرده ممتد گردید شده [illegible] گرده است که محیط است بعالم اجسام تمامه واین عرش عظیم
است ودر عالم چهار ملائک موجود شدند که حامل عرش اند وبروز قیامت هشت ملک حامل عرش خواهند
شد واین عرش مستوی رحمن است که رحمن بر وظاهر است چنانکه الله تعالی فرمود الرحمن علی العرش
استوی۔ ولهذا رحمت وے عام است بجمیع عالم وهیچ نوعے از انواع خالی نیست که مشمول رحمت نیست
ودر غضب هم رحمت الله است چه در غضب رحمت و الم عارض بمغضوب علیه میشود واین الم هم مقتضی است
از حقائق که رحمت بآں متعلق شده۔ پس الم در وجود آمد از رحمت ونیز این رحمت است بر مغضوب علیه
الم نار که عاصی را میرسد برائے آنکه زنگ گناه ازوے زائل شود چنانکه زر سیاه را در آتش می اندازند تا از
زنگ صاف گردد مثل آں مثل حجام است اگرچه نیش حجام مولم است لیکن چوں معطی صحت است
عین رحمت است همچنیں الم عاصی در نار و همچنیں اقامت حدود است اگرچه مولم است لیکن چوں مزیل گناه
است عین رحمت است ودر جوف عرش عظیم جسمے دیگر است بایں شکل واین کرسی کریم است ودریں کرسی
متدلی است قدمین رحمان که عبارتست از انوار رحمت خالصه وغضب وازیں کرسی غضب ورحمت خالصه
متعلق بعباد میشود ودریں کرسی ملائک اند خدمت آنها ایصال رحمت وعذاب است بعباد ودر جوف ایں
کرسی کرهٔ دیگر است فلک اطلس است واین عرش صغیر است وازیں تغیر در عالم واقع میشود ازانسبب که عرش
مظهر اوست ومناسب آں ملائک اند که خدمت آنها ترتیب عالم تغیرات است ودر جوف فلک اطلس فلک
ثوابت است واین کرسی دیگر است ودراں هم ملائک هستند مناسب آں اینکه ذکر کرده شد موافق آنست که
مکشوف بر شیخ اکبر شیخ محی الدین ابن عربی قدس سره گشته ودر مشهور همیں فلک اطلس عرش عظیم است وفلک ثوابت
کرسی کریم است وفلک ثوابت مماس فلک اطلس نیست بلکه درمیان خلو است ودراں جنت مخلوق است سقف جنت سطح فلک اطلس است وزمین
جنت سطح محدب فلک ثوابت است بعد ازاں در زمین هوا پیدا شده است وازهوا نار مکون شده۔ بعد آں در ماء وزمین تبخر شده دخان
مکون شد [illegible] ومنجمد گشت سبع سماوات پیدا شدند ودر هر آسمان ملائک اند مشتغل بخدمات اند وزیر زمین
دوزخ مخلوق گشته۔ **المرتبة السادسة** مرتبهٔ انسانیت واین انسان مظهریت جامع مر هر مظاهر
را چه تعین اول وما فیه ظاهر شده است ودر تعین ثانی با هر چیزے که ظاهر شده است ودراں از عوالم ثلثه
ظاهر شده در انسان وانسان جامع مرجمیع عوالم است وحق با جمیع اسماء وصفات خود با جمیع صفات
اکوان ومظاهر ظاهر است در انسان وانسان جامع است همه موجودات را از ازل تا ابد وانسان نامیده
شده است بعالم صغیر وانسان کامل خلیفة الله است ومتصرف است در همه عوالم وفیض حق سبحانه تعالی
نمیرسد بهیچ جزء اجزاء عالم مگر بواسطهٔ باطن انسان کامل ولهذا مسجود ملائکه گشته وانسان کامل اگرچه در خلق
عنصری اخیر است لیکن بباطن وحقیقت خود اوّل است ومضاهی تعین اوّل است واو بود مقصود از

خلق عالم واللہ تعالیٰ این انسان کامل را بدو ید خود پیدا کرد و مراد از دو ید از صفات جلالیہ و جمالیہ و اسماء
فعلیہ وانفعالیہ و اوصاف و اسماء قدیمہ و صفات و اسماء کونیہ است و باقی عالم را بہ ید واحد پیدا ساخت
واین دقیقہ را ملائک طبعیہ نفہمیدند و گفتند کہ آیا پیدا میکنی کسے را کہ فساد در زمین و سفک دماء خواہد کرد و ما
مسبح و مقدس ہستیم و ندانستند کہ تسبیح اسماء ما سہ خاص است کہ آں ملائکہ مظہر آں اسم بودند و حالانکہ اللہ تعالیٰ را
اسماء اند کہ ملائکہ را خبر آں اسماء نبود واللہ تعالیٰ آدم یعنی انسان کامل را تمام اسماء خود تعلیم فرمود چہ آدم یعنی
انسان کامل مظہر ذات و جامع صفات و اسماء است و انسان کامل مسبح بہمہ اسماء است پس تسبیح انسان کامل
اکمل است از تسبیح ملائکہ واللہ تعالیٰ ملائکہ تمام کائنات را معروض ساخت و گفت کہ خبر دہید از اسماء
این کائنات کہ تسبیح باں اسماء میکنند و مظہر آں اسماء ہستند پس ملائکہ چونکہ از تکبر منزہ بودند اعتراف
بعجز خود کردند و گفتند لا علم لنا الا ما علمتنا و آدم انباء ہمہ اسماء کرد پس ظاہر شد فضل آدم یعنی انسان کامل
نزد ملائکہ و سبب مسجود شدن انسان کامل معلوم شد و اما ابلیس پس ابا آورد از سجود و گفت انا خیر منہ
خلقتنی من نار و خلقتہ من طین یعنی بہترم از آدم کہ انسان کامل است پیدا کردی تو مرا از آتش و آدم
از طین و طین عبارت از اجزاء زمین کہ مزاج است باب و ابلیس پنداشت آدم را طین و ندانست
کہ ظاہر است و روے ذات با جمیع اسماء و صفات و جمیع حقائق عالم کہ از آں جملہ اسم ہست و تکبر ورزید بر
مظہرے کہ نشاید تکبر بر او و لہذا ملعون و مطرود ازلی گردید و ابلیس مظہر اسم مضل است و ممکن نیست کہ
از او صادر شود سوائے اضلال و گمراہی و او تسبیح حق میکند مگر باسم مضل و آنچہ قریب اوست در معنی لہذا
گفت فبعزتک لاغوینہم اجمعین یعنی قسم عزت است اے رب البتہ گمراہ خواہم کرد افراد نوع انسان را
یعنی بر آں گر سنہ ہستم و او خدمت اضلال اختیار نمودہ تا اسم مضل ظہور یابد لہذا اللہ تعالیٰ امر فرمود
واستفزز من استطعت منہم بصوتک و اجلب علیہم بخیلک و رجلک و شارکہم فی الاموال والاولاد
وعدہم وما یعدہم الشیطان الا غرورا یعنی بجنبش بدہ [illegible] استطاعت بر اضلال داری باواز خود
تا فریفتہ او از نشدہ در ضلالت افتد حملہ بساز بہ اینہا بسواراں خود و پیادگان خود و شرکت کن آنہارا در اموال
و اولاد و ضلال افتند و وعدہ کن باینہا تا از وعدہ فریب یافتہ در ضلالت افتند و وعدہ نخواہد کرد ایشاں را
شیطان مگر فریب الیکہ گفتہ است اللہ تعالیٰ معلوم شد کہ اللہ تعالیٰ شیطان را مقرر نمود برائے اضلال
واغوا بہر طریقیکہ باشد تا اسم مضل ظاہر شود۔ پس ابلیس ہم وکیل بخدمت است و انسان کامل اگرچہ
بنظر حقیقت خود جامع جمیع اسماء است و ابلیس را ہم [illegible] از جزو حقیقت اوست کہ اسم مضل است لیکن او
بصورتے کہ ظاہر است در دار دنیا و در آخرت مظہر اسم ہادی است پس از انسان کامل بجز ہدایت
نیاید و از وے عمل صادر نگردد مگر آنکہ اثرے از آثار ہدایت و اسم ہادی است لہذا اکمل از انسان کامل
کہ رسل علیہم و انبیاء اند معصوم اند بے شبہ و اولیاء از انسان کامل محفوظ اند اگر معصیتے بہ سبیل ندرت از
ایشاں صادر شود مقارن توبہ و استغفار شود و ایں اثرے است از آثار ہدایت و موجب ظہور آیت تواب
و عفو و غفور است بدانکہ حق سبحانہ تعالیٰ اگرچہ در ازل عالم بود و میدانست جمیع اسماء حسنی خود را

ودر ذرات کونیه که مظاہر آں اسما اند لیکن خواست که یک مظہر سازد که دراں اسمای حسنی بجود کلیه و جزئیه که از احصار بیرون اند مشاہده کند و آں مظہر در جامعیت مضاہی و مماثل تعیّن اوّل باشد که جامع است مراتب الٰہیه و کونیه را و آں مظہر مرآت باشد مر رؤیت جمیع اسمار را مجتمعة دفعة - پس پیدا ساخت انسان کامل را که جامع ہمه اسمار و ہمه مظاہر است پس دید ہمه اسمار و ہمه کائنات را در انسان پس رحم کرد بر کائنات عالم پس انسان کامل بمنزله دیده است مر حق سبحانهٗ را در رؤیت اسمار کائنات و ہر کائن مظہر اسمے بود از اسما و او را خبر نبود باسم دیگر که مظہر آں نیست لیس مظہر میدانست که کمال ہمین است که اسم ظاہر در وے میخواہد و در اسمار تقابل است چه منتقم مثلاً مقابل غفور است - پس در مظاہر آں اسمار متقابله تضاد واقع است و ہر مظہر میخواہد که دیگر نباشد و باہم متنازع اند پس عیبے که ملائک اظہار آں کردند از افساد و سفک دماء عین نزاع است در ہمه کائنات عالم بود و در ملائکه بود که نزاع کردند در ایجاد عالم یعنی انسان کامل پس افتادند دراں عیب و شعور ایں افتادن نداشتند لہذا شرع شریف نہی فرمود از دیدن عیب دیگران و تزکیه دون نفس خود او چوں تضاد و مخالف در کائنات بنظر اصل حقیقت آنہا واقع است پس ہر حقیقت ایں کائنات بقای دیگرے نمیخواہد لیکن الله تعالیٰ بایں تضاد باقی میدارد تا اسمائے وے ظاہر باشند و ہیچ یکے ازیں کائنات قابلیت خلافت نداشت چه بحسب حقیقت خود ترتیب مضاد نمیتوانند کرد و چوں انسان کامل جامع جمیع اسمار است او را بحسب حقیقت وے مضادت و مخالفت باکسے نیست چه عالم ہمه و اسمار و اجزا و قوای وے اند اگرچه صورت وے که مظہر ہادی است ضدیت و مخالفت با مظہر مضل میدارد لہذا الله تعالیٰ ابلیس را عدو آدم فرمود - مولانا جلال الدین رومی میفرماید - مثنوی

چونکه بیرنگی اسیر رنگ شد * عیسیٰ با موسیٰ در جنگ شد
چوں به بیرنگی رسی کاں داشتی * موسیٰ و فرعون دارند آشتی

لاجرم انسان کامل را خلیفه خود نمود تا بامداد باطن خود ہمه کائنات عالم را باقی دارد و ہر کمالے و نقصے را که کائنات مستعد اند بآنہا رساند و ایں مراد نیست که مبقی حقیقت انسان کامل است چه ایں کفر است بلکه جاعل و مبقی و معطی ذات اوست سبحانهٗ و انسان کامل وسیله است در ایصال فیض او سبحانه تعالیٰ و الله تعالیٰ ایں انسان کامل را ختم ساخت بر خزائن عالم پس ما دام که ایں ختم باقیست در خزائن عالم خللے نمی تواند رسید و چوں یک فرد از انسان کامل وفات یابد دیگرے قائم مقام وے گردد تا بقای ایں انسان کامل در دار دنیا علی التعاقب است دار دنیا باقی خواہد ماند و چوں انسان کامل باقی نماند در دنیا و خاتم ولایت مطلقه که عیسیٰ علیه السلام اند وفات یابد - خلیفه حق ختم وے نماند - انقضاء عظیم واقع شود - و آسمان منشق گردد - و قیامت قائم گردد - و عمارت منتقل بدار آخرت و خلیفه کامل حقیقة سید عالم محمد مصطفیٰ اند - صلوات الله و سلامه علیه و آله و اصحابه و سلّم و قبل مجئ سید عالم صلی الله علیه و آله و اصحابه و سلم بعالم دنیا وی انبیا و رسل نائب سید عالم بودند خلیفه حق بودند بر عالم - و بعد وفات آں سرور عالم صلی الله علیه سلم قطب الاقطاب نائب دست صلی الله علیه و سلم

وخلیفۂ حق است وختم است بر عالم و او امام اولیاء وخلفاء حق است وتحقیق ما مدش آنست که قطب الاقطاب در بعضے عوالم بر کرسی می نشیند و ہمہ اولیاء سوائے افراد که از دائرۂ قطب بیرون اند صف بصف پیش وے حاضر می شوند۔ ودو ولی از وزرائے وے اند۔ یکے یمین نشینند۔ ودیگرے شمال۔ ودر اصطلاح صوفیہ مقام وزرائے قطب الاقطاب را امامت میگویند۔ ورسول سید عالم صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ وسلم قطب الاقطاب اند ووزیران او قدوۂ اولیاء افضل الصدیقین امیر المومنین ابوبکر صدیق وحضرت امیر المومنین عمر رضی اللہ تعالی عنہما بودند۔ چنین فرمودند شیخ اکبرؒ در فتوحات۔ وقطب الاقطاب بوزیران خود واولیاء دیگر که اوتاد وابدال وغیر آنہا ہستند امر میکند تا کائنات را میرسانند انچہ در استعدادات آں کائنات است وآں کائنات بلسان استعداد طلب آں میکنند و ایں قطب الاقطاب را نسب سیادت شرط نیست شعر

آں امام حق وقائم آں ولی است
خواه از نسل عمرؓ خواه از علیؓ است

وشیخ اکبر قدس سرہ در فتوحات میفرمایند که ایں قطب الاقطاب افضل اولیاء در زمان خود است وخلیفۃ اللہ است بباطن خود ودر بعض ایں خلافت باطنہ با خلافت ظاہرہ مجامع است۔ چوں امیر المومنین ابوبکر صدیق۔ وعمر۔ وعثمان۔ وعلی۔ وامام حسن۔ ومعاویہ بن یزید۔ وعمر بن عبد العزیز۔ ومتوکل۔ ودر بعضے فقط خلافت باطنہ است مفارق از خلافت ظاہرہ چوں بایزید بسطامی رحمۃ اللہ علیہ وایں کثیر است انتہی۔ ودر اقطاب نیز تفاضل باشد۔ بعضے افضل از بعض وشیخ محی الدین عبد القادر جیلانی قدس سرہ از افضل اقطاب بود وقدم وے بر رقاب ہر ولی بود اینکه گفته شد ہمہ احوال انسان کامل بود اما انسان ناقص اگرچہ نوع جمعیت دارد وملائک وے ساجد ومنقاد ہستند لیکن ایں سجود وانقیاد بود وبال است چہ شیطان وے ساجد وے نیست وغالب است واو منقاد شیطان خود است وہرچہ شیطان امر میکند او بجامی آورد وایں انسان ناقص چوں خواست ارتکاب معصیت کند شیطان امداد وے میکند۔ وملائکہ چونکه ساجد ومنقاد آں انسان اند معارضہ او نمی توانند کرد۔ وچوں خواست که حسنه کند اگرچہ ملائکہ راضی اند باں لیکن چوں شیطان وے ساجد ومنقاد نیست معارضہ وے میکند واو را باز دارد از حسنہ و چوں او منقاد شیطان است قول او قبول میکند۔ واز حسنہ باز می ماند تا که منغمس شہوات شدہ واتباع شیطان در زیادہ نوبت بشرک می رساند ومشرک گردد اَعَاذَنَا اللہُ مِنْ ذٰلِکَ وایں انسان ناقص بہ اسفل السافلین میشود ودر صورت انسان باقی ماند۔ وحکم بہائم دارد بلکه از وے دون تر است اِنْ ھُمْ اِلَّا کَالْاَنْعَامِ بَلْ ھُمْ

اضل سبیلا۔ واللہ تعالیٰ حال انسان کامل وانسان ناقص دریں آیہ بیان فرمودہ لقد خلقنا الانسان فی احسن تقویم ثم رددناہ اسفل سافلین الا الذین اٰمنوا وعملوا الصٰلحٰت فلہم اجر غیر ممنون۔ یعنی ہر آئینہ پیدا کردیم انسان را در احسن تقویم چہ تقویم وے جامع است وایں تقویم فی ذاتہ افضل واحسن است از تقویم ہر مخلوق بعد ازاں مردود ساختیم انسان را در مرتبہ و منزلتہ باسفل السافلین کہ از انعام نیز بدتر شدند مگر آں انسان کہ ایمان آوردند۔ وعمل صالح کردند ایشاں را مردود نساختیم باسفل السافلین بلکہ در احسن تقویم باقی ماندند۔ وانسانے کہ ایمان آورد وعمل صالح کرد انسان کامل است وماعدائے وے ناقص ونیز باید دانست کہ اللہ تعالیٰ امانت را عرض کرد بر سموات وارض یعنی بر ماسوائے انسان ہمہ ابا آوردند کہ نشاۃ آنہا صالح آں نبود وبترسیدند از برداشتن بار ایں امانت بجہت آنکہ دانستند حق آں ادا نتوانستند کرد وانسان ایں بار امانت را برداشت کہ نشاۃ وے قابل ادائے حق آں بود وعاقبت رنج آں ملاحظہ نمود ومبادرت نمود در حمل بار امانت چنانچہ حافظ شیرازی رحمہ میفرماید۔ شعر

آسماں بار امانت نتوانست کشید
قرعۂ فال بنام من دیوانہ زدند

وانچہ شیخ اکبر قدس سرہ در فتوحات فرمودہ اند کہ صوفی حکیم است وحکمت خیر کثیر است بنص ومن اوتی الحکمۃ فقد اوتی خیرا کثیرا۔ وانچہ موصوف بکثرت است قابل قلت نیست اصلا وصوفی در جمیع موجودات نظر میکند چہ حکمت الٰہی ساری است در جمیع موجودات۔ واللہ تعالیٰ انسان را حامل امانت ساختہ است۔ پس گردانیدہ است مر انسان را نظر شفقت بجمیع موجودات وعطا کردہ است انسان را تصرف در جمیع موجودات بطریق امانت کہ ادا کند انسان حق ہر ذی حق مر آں ذی حق را چنانچہ اللہ تعالیٰ عطا فرمودہ است ہر شئی را خلق وے کہ حق وے است بجہت آنکہ در اعیان ہر شئی استعداد امرے بود بحسب آں استعداد خلق فرمود آں امر را کہ مستعد آں بود بوے عطا فرمود پس گردانید اللہ تعالیٰ انسان را خلیفہ ودیگر مخلوق را خلیفہ نگردانید پس انسان امین است بر خلق اللہ پس میل نمیتواند در حق خلق خدا از سنت اللہ کہ جاری است در حق ہر مخلوق ومیرساند بہ ہیچ اللہ تعالیٰ خواستہ است پس خلق اللہ امانت اللہ است در ید انسان چنین امانت کہ معروض کردہ شدہ بر انسان پس آنرا برداشت پس اگر ادائی آں امانت کند بر طبق حکم اللہ حکیم است واگر ادائی آں امانت نکرد پس او ظلوم جہول است وحکمت منافی ظلم وجہل است پس آنکہ امانت ادا نکرد حکیم نباشد پس تخلق باخلاق اللہ تعالیٰ ہماں تصوف است پس ازیں کلام واضح شد کہ صوفی کہ انسان کامل است ہر ذی حق را از خلق اللہ حق او میرساند چنانکہ اللہ تعالیٰ میرساند ومراد از حق ذی حق چیزے است کہ عین او مستعد اوست پس ہر مخلوق را میرساند آنچہ کہ عین وے مستعد آں بود خواہ در شرع آں ظلم یا حق شرعی باشد پس حق ابوجہل آں بود کہ عین وے

مستعد آں بود از کفر و معاصی و اسباب خلود در نار پس ہرچہ اعیان کائنات در مرتبۂ ثبوت مستعد آں است انسان کامل می رساند بادِ چنانچہ سنت اللہ جاری است تا آنکہ آنچہ اعیان کائنات مستعد آنست ۔ اللہ تعالیٰ بر طبق استعداد باد میرساند و ایں تخلق است باخلاق اللہ و حکمت است و اینکہ گفتہ شدہ کہ صوفی حق ہر کائن بنظر استعداد وے میرساند بہمہ بہ نظر باطن انسان کامل است کہ بہ باطن حق ہر کائن را بمقتضائے استعداد می رساند با علم و دانش و اما انسان کامل کہ صوفی است بصورتے کہ ظاہر شدہ است ایں صورت مظہر ہادی است عنایت کردہ شدہ است مکارم اخلاق و او متصف بہ مکارم اخلاق است و مکارم اخلاق خود صرف میکند بقدر ممکن و شیخ اکبر بیان آں فرمودند در موضع آخر از فتوحات بدیں توجہ کہ صوفیہ آں کسانند کہ اختیار مکارم اخلاق باخلق اللہ کنند نہ غیر صوفیہ ۔ و صوفیہ دانستند کہ کسے قادر نیست بر رضائے جمیع بندہائے اللہ چہ یک چیز موجب رضائیکے می باشد و ہماں چیز موجب سخط و ناخوشی دیگر می باشد و چوں مکارم اخلاق با ہر کس محال بود پس اختیار کردند مکارم اخلاق با کسیکہ اولی است بمعاملہ مکارم اخلاق و التفات نکردند بسوئے آں کس کہ نزد اں ساخط باشد ۔ پس نیافتند لائق معاملہ بہ مکارم اخلاق مگر اللہ تعالیٰ را و ملائکہ را و از بشر رسل و انبیاء و اولیاء را ۔ پس لازم گرفتند ایں مکارم اخلاق بایشاں ۔ بعد ازاں صرف کردند مکارم اخلاق با حیوانات و نباتات و با اشرار ثقلین مکارم اخلاق نہ کردند ۔ مگر بہ چیزیکہ اللہ تعالیٰ محتاج گردانید خلق را بآنہا و ایں ہم مکارم اخلاق با اللہ تعالیٰ است و اگر ایں قوم قاضی و حاکم باشد در اقامتِ حدود بر خلق خلق را راہ نہ دہند ۔ بلکہ اقامتِ آں بکنند کہ اقامت حدود حق اللہ تعالیٰ است پس خلق با اللہ تعالیٰ ہمیں است کہ حق وے و فاکند از آنچہ گفتہ معلوم شد کہ صوفیہ کہ انسان کامل اندمی باید کہ باخلاق حمیدۂ شرعیہ متصف باشند و از باطن تصرف در ہمہ اشیاء و مخلوقات بکنند ۔ و انسانِ ناقص ہم شریک است با انسان کامل در حمل امانت ۔ و ادائے امانت نمی کنند ۔ و او ظلوم و جہول است و امانت عبارت است از اسرار اسماء الٰہیہ ۔ و ادائے امانت تخلق با سماء الٰہیہ است و اعطاء ہر ذی حق را حق وے کہ مقتضیٔ آں اسم است کہ آں ذی حق مظہر اوست ۔ فقط

تمت بعونہ و توفیقہ

الحمد للہ و المنۃ کہ ایں کتاب تنزلات ستہ مصنفہ مولانا ملک العلماء بحر العلوم قدس سرہ بتصحیح خادم العلوم والافتاء الدینیہ ابو الفضل محمد مخدوم الحسینی الشہیر بخواجہ پیر حسینی القادری النظامی غفر اللہ لہ ولوالدیہ بفضلہ السامی بتحلیۂ طبع محلی گردید ۔

۱